

Constructies van sociale mobiliteit

Definities en verwachtingen van arme Marokkaanse vrouwen in Rotterdam

Marguerite van den Berg

Illustratie: Inez de Coo

De eerste generatie Marokkaanse vrouwen in Nederland wordt in recent onderzoek vaak voorgesteld als een kwetsbare groep met relatief weinig kansen op sociale mobiliteit, waardoor de indruk ontstaat van een 'verloren generatie' (NGR, 2005; Keuzenkamp & Merens, 2006). Sociale mobiliteit wordt in grootschalige kwantitatieve studies – vaak uitgevoerd door of in opdracht van de overheid – vastgesteld op basis van duidelijk meetbare variabelen als inkomen, opleidingsniveau of beroepsstatus. De meeteenheid is daarbij vrijwel altijd het individu. Er zijn echter alternatieve invullingen van sociale mobiliteit denkbaar, die meer recht doen aan de ervaringen van de betrokken allochtone vrouwen zelf en die een interessanter beeld opleveren over wat 'vooruitkomen' in de Nederlandse samenleving concreet inhoudt, maar ook over wat de grootste belemmeringen daarbij zijn.

Een dergelijke benadering past in een traditie van feministisch onderzoek naar sociale mobiliteit waarin subjectieve beleving en definities centraal staan. Deze bijdrage baseert zich op een kwalitatieve studie onder Marokkaanse vrouwen in Rotterdam, waarin eveneens wordt gezocht naar definities, verwachtingen en alternatieve routes van sociale mobiliteit in de narratieven van vrouwen zelf.¹ Op die

manier kan een begin worden gemaakt met de correctie van dominante modellen die vaak vertrekken van niet-geëxpliciteerde westerse, individualistische en 'mannelijke' uitgangspunten. Deze studie toont aan hoe er meer aandacht besteed dient te worden aan contextgerelateerde factoren en de verwevenheid van klasse, etniciteit en gender in het onderzoek naar sociale mobiliteit.

Marokkaanse vrouwen in Nederland: een immobiele generatie?

De sociale positie van allochtone vrouwen is in Nederland een landelijke en stedelijke beleidsprioriteit. De nadruk in het emancipatiebeleid van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid bijvoorbeeld, ligt duidelijk op de positie van allochtone vrouwen (zoals blijkt uit het speciale programma www.doemee.nl). Vaak wordt op basis van statistisch onderzoek besloten dat de eerste generatie Marokkaanse vrouwen niet in staat blijkt om de mogelijkheden van het Nederlandse onderwijs te benutten om vooruit te komen. Deze vrouwen behalen geen diploma's en participeren niet in de arbeidsmarkt. De intergenerationale sociale mobiliteit, dat wil zeggen de sociale mobiliteit van de tweede generatie ten op-

zichte van de eerste, blijkt daarentegen wel relatief groot te zijn.

De onderwijsparticipatie van Marokkaanse vrouwen in Nederland is inderdaad gestegen. Marokkaanse vrouwen in Nederland volgen steeds meer en steeds langer onderwijs. Zij vallen minder vaak uit dan mannen (Pels & De Gruijter, 2004). Zo neemt het aantal ongediplomeerden onder Marokkaanse vrouwen substantieel af. Ook het niveau van de opleiding is flink gestegen. In 2002 was iets meer dan 60% van de 15 tot 64 jarigen zeer laag opgeleid (maximaal basisonderwijs). Dit is een veel hoger cijfer dan de 20% van autochtone vrouwen², maar veel minder dan tien jaar geleden. Van de eerste generatie³ die na 1980 migreerde bezat slechts 21 % van de vrouwen een Mbo-diploma of meer, terwijl driekwart van de tweede generatie vrouwen dit diploma heeft behaald (Gijsberts, Merove & Merens, 2004). De deelname aan het hoger onderwijs van Marokkaanse vrouwen is in vijf jaar tijd verdubbeld (Pels & De Gruijter, 2004). De onderwijsmobiliteit van Marokkaanse vrouwen is in intergenerationele zin dus behoorlijk toegenomen. De arbeidsparticipatie van Marokkaanse vrouwen neemt eveneens toe. Tweede generatie Marokkaanse vrouwen participeren voor 41% (meer dan twaalf uur per week) op de arbeidsmarkt.⁴ Ook het beroepsniveau neemt toe (Gijsberts, Merove & Merens, 2004).

Terwijl de intergenerationele sociale mobiliteit duidelijk naar voren komt uit grote kwantitatieve studies (zie voor verdere beschouwingen bijvoorbeeld Pels & De Gruyter, 2004; Keuzenkamp & Merens, 2006; Bouw, Merens, Roukens & Sterckx, 2003), lijkt de intragenerationele mobiliteit, volgens dezelfde studies, echter minniem te zijn. Betekent dit dat eerste generatie Marokkaanse vrouwen niet sociaal

‘vooruitkomen’ en niet in staat zijn om een betere positie te verwerven in de Nederlandse samenleving? Is hun verhaal er vooral een van falen en mislukken? In het onderzoek waarop deze bijdrage is gebaseerd, wordt deze vraag voorgelegd aan de betrokken vrouwen zelf. In kwantitatieve studies is daar doorgaans geen interesse of ruimte voor. Nochtans wijzen onder andere feministische onderzoekers al langer op het belang van subjectieve ervaringen in de studie van sociale mobiliteit.

Een genderperspectief op sociale mobiliteit

Kwalitatief onderzoek naar sociale mobiliteit is erg zeldzaam geworden sinds de publicatie in 1967 door Blau en Duncan van hun invloedrijke boek over de beroepsstructuur van Amerika. Vooral grootschalige studies naar structuren en beroepsmobiliteit zijn sindsdien aan de orde, hoewel voordien wel meer kwalitatieve studies werden verricht naar de ervaring van sociale mobiliteit. Dit was echter in een tijd waarin vrouwen veel minder deel uitmaakten van de arbeidsmarkt en waarin hun sociale positie vrijwel uitsluitend af te lezen was aan die van hun echtgenoot of vader. In dit onderzoek werd dan ook de sociale mobiliteit van de man als leidend voor de rest van de familie gezien (Payne & Abbott, 1990; Hong Li & Singelmann, 1998). Deze verouderde literatuur is niet langer toepasbaar op vandaag.

Sinds 1967 is het concept sociale mobiliteit vooral gebruikt door scholen sociologen en economen die Blau en Duncan volgden en kwantitatieve studies naar beroepsmobiliteit uitvoerden (en die beroepsprestige gelijkstelden aan klasse). Vooral feministische perspectieven hebben sinds kort evenwel bijgedragen aan een bredere

blik op sociale mobiliteit, waar ook contextfactoren, belemmeringen (zoals onder andere gendernormen en discriminatie op basis van sekse en etniciteit) en alternatieve vormen van mobiliteit een plaats hebben. Veel van dit onderzoek richt zich expliciet op groepen die – zoals vrouwen uit minderheidsgroeperingen – door het dominante onderzoek als weinig sociaal mobiel worden beschreven.

Zo onderzochten Higginbotham en Weber (1992) de ervaring van sociale mobiliteit onder Afro-Amerikaanse en blanke vrouwen in de Verenigde Staten. Zij stelden vast dat de zwarte vrouwen in hun studie hun ambities voor de toekomst als ‘familie-ambities’ of zelfs ‘groepsambities’ zagen. De hele familie of zelfs de hele raciale groep moest volgens deze vrouwen profiteren van hun sociale mobiliteit. De blanke vrouwen uit het onderzoek definieerden mobiliteit zelden in relatie tot hun familie of raciale groep. Zij bleken een meer individuele definitie te hebben, waarin huwelijksmobiliteit een belangrijke optie was. O'Connor (2000) maakte het onderscheid tussen aspiraties en verwachtingen om te kunnen constateren dat wanneer jongeren in arme wijken in de Verenigde Staten in hun netwerk over ander sociaal of cultureel kapitaal beschikken, zij vaak hogere verwachtingen formuleerden en ook vaker daadwerkelijk sociaal mobiel waren. Ook Dominguez en Watkins (2003) en Dodson (1998) zagen de invloed van het sociaal netwerk op de mobiliteitskansen van vrouwen. Lawler (1999) analyseerde de narratieven van vrouwen die sociaal mobiel waren geweest in Groot-Brittannië om te constateren dat vooral de pijn van mobiliteit geanalyseerd moet worden omdat deze het product is van politieke ongelijkheid. Hong Li en Singlemann (1998) tenslotte constateerden dat vrouwen meer mobiel blijken te

zijn via het huwelijk en mannen meer via beroepsmobiliteit.

Deze samenvatting van enkele feministische studies naar sociale mobiliteit biedt uiteraard geen uitputtend overzicht. Wel kan gezegd worden dat deze onderzoekers allen geprobeerd hebben via kwalitatief onderzoek recht te doen aan de sociale context van sociale mobiliteit en rekening te houden met alternatieve definities van de respondenten zelf. Dit is ook precies wat ik in dit onderzoek naar de sociale mobiliteit van eerste generatie Marokkaanse vrouwen in Rotterdam zal betrachten.

In mijn onderzoek spelen verwachtingen van sociale mobiliteit, zoals die door de betrokkenen zelf worden geformuleerd, dan ook een belangrijke rol. Verwachtingen zijn ideeën over mobiliteit in de toekomst die gegrond zijn in de sociale context (Mickelson, 1990). Verwachtingen zijn dus iets anders dan aspiraties. Aspiraties zijn dromen voor de toekomst. Mensen passen hun aspiraties aan de door hen verwachte mogelijkheden aan (Mickelson, 1990; MacLeod, 1995). Het is goed mogelijk dat mensen heel bescheiden verwachtingen hebben voor zichzelf, maar wel dominante definities van sociale mobiliteit onderschrijven. Bijvoorbeeld wanneer moeders voor hun kinderen grote aspiraties hebben en de dominante definitie onderschrijven, maar voor zichzelf geen verwachting hebben precies omdat ze hun zorgtaken als obstakel zien. Of wanneer iemand uit een etnische minderheidsgroep zich gediscrimineerd ziet en daarom de verwachting voor zijn of haar sociale mobiliteit aanpast aan deze werkelijkheid. Onder definities van sociale mobiliteit versta ik idealen van vooruitkomen die geconstrueerd zijn in de sociale context. In het bijzonder zal ik aantonen dat uit mijn studie onder Marokkaanse vrou-

wen in Rotterdam blijkt hoe deze definities gender, klasse en etnisch-gerelateerd zijn.

De empirische basis: methoden en respondenten

Dit artikel is geschreven op basis van data die ik heb verzameld in de periode 2005-2006. Ik deed gedurende anderhalf jaar een studie naar het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen in Delfshaven, een zogenaamde achterstandswijk in Rotterdam. Daarbij heb ik verschillende groepen Marokkaanse vrouwen intensief gevolgd.⁵ De toegepaste methoden van het onderzoek zijn vooral de participerende observatie en korte, informele gesprekken die ik met een groot aantal vrouwen voerde. Drie Marokkaanse vrouwen volgde ik zeer intensief; hen zag ik gedurende lange tijd een of twee keer per week, bijvoorbeeld als ik hen thuis Nederlandse les gaf. Via deze vrouwen ontmoette ik hun familieleden: tantes, zussen en nichten. Een half jaar participeerde ik een of twee keer in de week in taallessen voor oudkomers bij een Marokkaanse zelforganisatie in Rotterdam. Deze groep bestond uit twintig Marokkaanse vrouwen.⁶ Met deze groep deed ik groepsinterviews, maar de meeste data verzamelde ik door groepsdiscussies die deel uitmaakten van het lesprogramma en door korte gesprekken die ik met hen voerde. Een tweede groep vrouwen (vijftien) volgde ik bij activiteiten in het buurthuis. Ik participeerde in verschillende activiteiten en had ook met hen korte gesprekken en groepsdiscussies. Bovendien interviewde ik vier professionals in de wijk; van maatschappelijk werk, welzijnswerk, de zelforganisatie en het buurthuis.

In totaal zijn ongeveer vijftig vrouwen betrokken bij dit onderzoek. Tien vrouwen daarvan heb ik geïnterviewd. Deze inter-

views dienden om systematisch het sociaal kapitaal van deze vrouwen in kaart te brengen en waren daarom semi-gestructureerd. De interviews duurden één tot drie uur en werden soms in etappes (in twee of drie delen) afgenomen. Het fundament van dit intensieve onderzoek is echter de participerende observatie, die inzicht bood in de gehanteerde definities van sociale mobiliteit die met interviews alleen nooit bereikt had kunnen worden.

Alle respondenten definiëren zichzelf als Marokkaanse vrouwen. Ze zijn tussen de 25 en 45 jaar oud. Ze zijn geboren in Marokko en via huwelijksmigratie (gezinsvorming) naar Nederland gekomen. Het gaat dus om eerste generatie gehuwde Marokkaanse vrouwen. Alle vrouwen hebben kinderen, variërend van twee tot vijf. De meesten komen uit Berberdorpen in het Rifgebergte, uit plaatsen als Berkane, Al Hoceima, Nador en Oujda. Enkelen kwamen uit de grote steden in de rest van het land: Agadir, Rabat en Fes. De etnische categorie of positie die deze vrouwen krijgen toegeschreven – en zichzelf toeschrijven – is Marokkaans, maar onderlinge verschillen, juist op basis van etniciteit (Berber-Arabisch), worden door de respondenten veel benadrukt. Alle respondenten maken deel uit van zogenoemde ‘kansarme’ groepen. Hun sociaal-economische positie is kwetsbaar. Velen van hen hebben alleen inkomsten uit een Bijstandsuitkering of WAO. Van anderen werkt de echtgenoot, maar voor een laag salaris. De gezinnen waar de vrouwen voor moeten zorgen, moeten rondkomen met een salaris rond het sociaal minimum.

De gekozen methodologie heeft als consequentie dat in dit artikel geen precieze uitspraken gedaan kunnen worden over hoeveel vrouwen een definitie onderschrijven of bepaalde gevoelens rapporteren. Dat is inherent aan onderzoek waarin etnogra-

fische methoden zijn gebruikt. Wel kan dit inductieve onderzoek laten zien welke alternatieve definities en verwachtingen er zijn en welke discrepanties deze eventueel vertonen met dominante definities.

‘Vooruitkomen’ volgens Marokkaanse vrouwen

Uit mijn interviews bleek enerzijds dat de vrouwen de gangbare definities van sociale mobiliteit voor een groot deel overnamen. Ook zij zagen dat ‘beter werk’ vinden, of ‘meer diploma’s halen’ vormen van mobiliteit zijn. Ze definieerden zichzelf vaak als ‘arm’ en beschreven hun eigen klassenpositie als ‘laag’. Ze definiëren ‘vooruitkomen’ in relatie tot deze kwetsbare sociale positie. Een vrouw contrasteert haar eigen preciaire positie in vergelijking met meer welstellende groepen door op te merken: ‘Één salaris is niet genoeg om van te leven! Niet voor ons soort mensen in ieder geval. Misschien wel als je dokter bent, of veel geld verdient, maar niet van ons’.

Confronteren wij nu deze invulling door de respondenten van het begrip sociale mobiliteit met de verhalen over hun eigen leven en hoe zij in de Nederlandse samenleving trachten vooruit te komen, dan valt op dat zij zichzelf nochtans niet louter als ‘immobiel’ beschouwen. Naast de dominante, gangbare definities, hanteren de vrouwen immers ook alternatieve definities van ‘vooruitkomen’, te maken met aspecten zoals de wooncarrière, taalonderwijs, zelfredzaamheid en kennis van de Koran.

Zo vertelt een vrouw dat ze weg wil uit Schiedam (een buurt in Rotterdam), om beter te gaan leven. Een andere vrouw vindt dat een ‘beter leven’ buiten de stad ligt. Leven in een dorp, in een huis met een tuin, is volgens haar iets voor rijke mensen en dus een teken van welvaart en sociale mobili-

teit. Ook andere geïnterviewde vrouwen beschrijven hoe zij een wooncarrière hebben doorgemaakt. Behalve het feit dat de meeste vrouwen uit dorpen in Marokko kwamen en hun leefomstandigheden ten opzichte van daar zijn verbeterd, vertellen verschillende vrouwen mij over hun eerste woning in Nederland en hun verhuizingen naar betere plekken. De leefomstandigheden en woningen van alle vrouwen die ik heb geïnterviewd, waren aanzienlijk verbeterd en dit wordt door de vrouwen ook als zodanig beschreven:

‘Het eerste huis was niet goed, echt waar, het was héél slecht. Ik heb het eerste jaar bij mijn man en zijn ouders gewoond. Ik was al vijf maanden zwanger, ik was zwanger geworden in Marokko van mijn man, want ik was al getrouwd. Toen het kind geboren was, ben ik vier maanden daarna verhuisd naar het tweede huis, met mijn man en kind alleen. Dit was ook geen goed huis. Het was wel groot hoor, dus dat was geen probleem, maar het was daar koud. Er was geen centrale verwarming, maar alleen een kachel. De douche was ook heel koud vaak. Mijn kinderen kwamen dan helemaal blauw onder de douche vandaan. Het tweede huis was niet van Woonbron [woningbouwcorporatie] of zo, maar van een huisbaas, dat was niet erg goed voor ons. Na dat huis zijn we naar ons huidige huis gegaan. Dat is een heel goed huis, er is centrale verwarming, het is groot en het is op de begane grond met een beetje een tuin.’

Natuurlijk staat een wooncarrière niet geheel los van klassenposities en inkomen, maar gezien de grote voorraad sociale huurwoningen in Delfshaven is een betere woning lang niet enkel afhankelijk van een hoger inkomen. Sterker: door in te schrijven bij de corporatie, te wachten en strategisch te reageren op advertenties vergroten vrouwen en hun families de kans op een

beter huis. Meer kamers, goede isolatie en nabijheid van familie zijn daarbij belangrijke overwegingen (zie Van den Berg, 2007).

Daarnaast zijn veel vrouwen die uit Marokko naar Nederland komen en kwamen weinig naar school geweest of zelfs ongetuigd. Zij volgen nu veel vaker onderwijs, leren lezen en schrijven en spreken in een andere taal. Ze geven zelf vaak aan dat ze een persoonlijke groei ervaren in de lessen ('Ik kan nu veel meer'). Ook al is het 'rendement' van inburgeringscursussen voor oudkomers in het geheel niet erg groot in termen van doorstroming naar betaald werk en vervolgoopleidingen (SCP, 2006), de kleine stappen die vrouwen zetten zijn wel degelijk als vormen van 'vooruitgang' en sociale mobiliteit te zien.

Meer algemeen zijn veel vrouwen die ik heb gesproken gedurende de jaren dat zij in Nederland wonen steeds meer zelfredzaam geworden. Zij kwamen vaak hier als jonge vrouwen die geen wegwijs wisten in de Nederlandse samenleving. Voor sommige vrouwen geldt dit nog steeds, maar velen weten nu hun eigen weg naar diensten, winkels en anderen te vinden. De taalcurriculum die veel van mijn respondenten volgen, hebben hier ook een heel belangrijke

functie. De schaamte die vrouwen voelen als zij zich niet in het Nederlands uit kunnen drukken, wordt verminderd in de taallessen. De zelfredzaamheid van de vrouwen wordt zo veel groter. Deze zelfredzaamheid vergroot niet direct de kansen op werk of vervolgoopleiding, maar is toch een belangrijke vorm van 'vooruitgang' op zichzelf in de zin dat de zelfstandigheid en mogelijkheid van vrouwen om hun leven naar eigen inzicht in te richten wordt vergroot.

'Toen ik hier kwam, ik wist niets! Ik was dom, echt waar. Maar nu.... ik ga zelf naar de dokter, ik praat met burens, ik ga zelf boodschappen doen. Is beter.'

Een laatste alternatieve definitie van 'vooruitkomen' heeft betrekking op een vorm van 'vooruitkomen' die niet zozeer door de dominante Nederlandse samenleving, maar eerder binnen de eigen etnisch-religieuze gemeenschap wordt gewaardeerd. Zo willen sommigen van hen graag leren lezen en schrijven in het Arabisch omdat zij zo de Koran kunnen lezen. Een zekere sociale status wordt daarmee bereikt. Kunnen lezen en schrijven in het algemeen behoorde tot de definities van 'vooruitkomen' voor deze vrouwen. Niet de hogere status op zichzelf, maar wel de toegenomen kennis van de vrouwen die de Koran bestudeerden en daarvoor het Arabisch leren, is te zien als een vorm van sociale mobiliteit.

Eén van de belangrijkste constatering van deze studie is evenwel dat vrijwel alle vrouwen uit het onderzoek sociale mobiliteit definieerden in relatie tot hun kinderen, vaak omdat zij de dominante (en door henzelf onderschreven) definitie van sociale mobiliteit voor henzelf onbereikbaar achtten. Hun kinderen echter moeten een goede toekomst krijgen in Nederland en de voorwaarde voor die goede toekomst ligt in het behalen van goede onderwijsresultaten. Meteen wordt duidelijk – zoals ook uit het

eerder vermelde onderzoek van Higginbotham en Weber (1992) bleek – dat de focus in veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek op het individu als onderzoekseenheid alternatieve invullingen van sociale mobiliteit op voorhand uitsluit.

Belemmeringen

Dat de geïnterviewde vrouwen zichzelf zien vooruitkomen in de Nederlandse samenleving (en zichzelf in die zin ook sociale mobiliteit toeschrijven), betekent niet dat zij zich niet belemmerd weten in hun groei. Het benoemen van deze belemmeringen is van groot belang, niet alleen om de (beperkte) sociale mobiliteit van de betrokken groep juist in te kunnen schatten, maar vooral omdat – zoals hierboven is gebleken – voor de eerste generatie Marokkaanse vrouwen sociale mobiliteit niet los te denken is van de komende generatie. De alternatieve definities gelden voor henzelf omdat zij belemmerd worden in het benaderen van sociale mobiliteit in de dominante definitie. Ze willen echter wel dat hun kinderen sociaal mobiel zijn in de dominante definitie.

Als het gaat over de beperkte sociale mobiliteit van allochtone vrouwen, wordt vaak verwezen naar hun beperkt sociaal kapitaal. De vrouwen die participeerden in het onderzoek kennen inderdaad weinig mensen die betere posities bekleden dan zij en die hen kunnen helpen. De Marokkaanse vrouwen beschikken slechts in beperkte mate over het soort banden dat als 'hefboom' werkt (Briggs, 1998; Dominguez & Watkins, 2003; Granovetter, 1973; Van den Berg, 2007). Toch gaat de stelling dat het homogene sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen alleen belemmerend en bestendigend werkt te ver (vergelijk Dominguez & Watkins, 2003). In het netwerk

van familie, vriendinnen en bekenden met soortgelijke sociale posities, circuleert niet alleen ondersteuning. Mensen helpen elkaar soms ook verder, zodat er sprake is van een hefboomeffect (Briggs, 1998). Zie bijvoorbeeld uit mijn veldwerkaantekeningen:

'Aisha heeft van haar vriendin het telefoonnummer van een thuiszorgorganisatie gekregen. Aisha heeft het nummer gebeld en mensen thuis uitgenodigd om de situatie van haar en haar gezin te bekijken. Ze hoopt dat ze hulp kan krijgen bij de verzorging van haar kinderen met gezondheidsproblemen zodat ze zelf naar school kan. Ze is vooral bang om haar kleinste zoontje naar de kinderopvang te laten gaan, omdat ze zich zorgen maakt over zijn gezondheidstoestand. Als thuiszorg zou kunnen helpen, kan zij zelf makkelijker naar school.'

Deze hulp is ondersteunend van aard, maar wordt wel degelijk aangeboden ten einde sociaal vooruit te komen (om onderwijs te volgen). Zo zijn er meer verhalen te vertellen, bijvoorbeeld over vrouwen voor wier kinderen wordt gezorgd door familieleden zodat zij zelf kunnen werken. Maar voor de vrouwen die ik heb gevolgd geldt toch dat het sociaal kapitaal voornamelijk ondersteunend en weinig als 'hefboom' functioneert. De homogeniteit in hun netwerk (op basis van klasse vooral, maar ook etniciteit en gender) belemmert hun kans om vooruit te komen.

Als de vrouwen wel toegang hebben tot andere hulpbronnen in hun sociaal kapitaal die als hefboom zouden kunnen dienen, belemmeren reciprociteitsregels en wederkerigheid het maken van aanspraak. Wanneer vrouwen weinig hebben om te geven, zullen ze vaak hulp die hun mobiliteit kan versterken weigeren. Ze kunnen de hulp niet reciproceren (vergelijk Komter, 2003). Een aantal malen heb ik zelf hulp

aangeboden aan vrouwen, bijvoorbeeld om ze te helpen naar werk te zoeken als ze erover spraken dat zij wilden werken, of om te helpen zoeken naar een betere woning. Deze hulp werd vaak afgeslagen, omdat ze voor mij niets soortgelijks kunnen doen.

Naast deze factoren die in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen liggen, is een gebrek aan economische middelen een belemmering om vooruit te komen. Voor het volgen van een opleiding, solliciteren, omgaan met de juiste mensen om werk te vinden, is geld nodig. Zie hier het verhaal van Selma:

'Tijdens de zwangerschap ben ik naar school gegaan bij Albada, via inburgering. Ik heb één jaar gratis les gekregen. Toen heb ik niveau 1 gehaald. Toen ben ik even gestopt, ik ben een jaar bij mijn kind gebleven toen ze klein was en toen heb ik nog twee jaar les gehad op Albada. Ik wilde toen zelf vijf dagen per week les, dat hoefde niet. Maar toen moest ik wel mijn dochter naar de kinderopvang doen. Dat moest ik ook zelf betalen en dat is duur! Ik moest van mijn mans geld 350 euro betalen en dat was al een subsidieplek. Maar ik heb toen wel niveau 3 gehaald. Daarmee kon ik ook een andere opleiding gaan doen, maar dat was 70% stage en 30% leren en die stage was niet betaald. Dat konden we toen niet meer betalen. Ik heb wel nog gevraagd naar betaald werk, maar dat was er niet. Toen ben ik gestopt.'

Naast het feit dat geld nodig is om sociaal kapitaal te verwerven en om sociaal mobiel te zijn, betekent de kwetsbare economische positie van deze vrouwen dat zij dagelijks vooral bezig zijn te overleven (vergelijk Bouhalhoul & De Jong, 2000). Er is weinig tijd en ruimte in de beleving van respondenten om initiatieven te ontplooiën om vooruit te komen, omdat het leven met weinig geld en de 'vrouwenarbeid' in veel

Marokkaanse gezinnen veel tijd en inspanning kost.

Het beperkte 'culturele repertoire' van Marokkaanse vrouwen speelt ook een duidelijke rol (zie ook Dominguez & Watkins, 2003; Engbersen, 2003). Omdat zij vooral een homogeen sociaal netwerk hebben en daarmee beperkt sociaal kapitaal, maken zij ook weinig kennis met alternatieve manieren om problemen op te lossen of verder vooruit te komen. Het aantal handelingsperspectieven is beperkt. Naar school gaan in de buurt is een perspectief dat wel bekend is en dat wordt dan ook vaak uitgevoerd. Maar een cursus volgen in een andere wijk of gebruik maken van kinderopvangregelingen is ingewikkeld en daardoor vaak niet binnen bereik. De vrouwen met wie ik sprak voelden ook vaak pijnlijk aan dat zij niet wisten hoe zij hun kinderen konden stimuleren tot onderwijs en beter werk. Buitelaar (2005) analyseerde de narratieven van sociaal mobiele tweede generatie Marokkaanse vrouwen en vond dat deze vrouwen vaak weinig effectief ondersteund waren door hun ouders omdat deze niet wisten hoe. Een voorbeeld uit mijn eigen veldwerkaantekeningen:

'Saliha (vrouw van 30 jaar, vier kinderen) maakt zich veel zorgen over haar kinderen en vooral over haar zoons. Haar zoons hebben behoorlijke leerproblemen. Saliha is bang dat ze het niet zullen redden op school. Maar ze geeft ook aan dat ze niet weet hoe ze het anders moet doen. Ze voelt zich machteloos. "Kinderen is leuk", zegt ze, "maar als ze groter worden ook heel erg moeilijk."

De genoemde belemmeringen liggen in het sociaal, economisch of cultureel kapitaal als eigenschap van de vrouwen zelf.

Maar de vrouwen worden vooral ook belemmerd door factoren waar zij veel minder invloed op uit kunnen oefenen. Zo worden zij uitgesloten uit netwerken en vertellen

zij veel over gevoelens van discriminatie (vergelijk Bouhalhoul & De Jong, 2000). De gevallen van uitsluiting die de vrouwen meemaken, hebben waarschijnlijk effect op hun inschatting van hun kansen om deel te nemen aan arbeidsprocessen en onderwijs. Bovendien komen de mannen en zoons van de vrouwen thuis met verhalen over racisme en discriminatie. Dit heeft invloed op de aspiraties van de vrouwen.

‘Mijn man wil graag werken, maar hij vindt niets. Hij praat wel Nederlands, maar toch een probleem, hè? Hij denkt het is discriminatie dat ze hem niet willen.’

Ook in de economische structuur van de stad en de institutionele context liggen belemmeringen. Zo is er weinig werk beschikbaar voor vrouwen met een laag opleidingsniveau. De Nederlandse arbeidsmarkt blijkt zeer gesloten. De vrouwen die ik sprak die op zoek zijn naar werk, krijgen voornamelijk schoonmaakwerk aangeboden. De kansen op werk die er zijn, betreffen vooral ‘dead-end-jobs’. Voorts is er een gebrek aan goede, betaalbare kinderopvang. Bij de meeste taalcursussen in de wijk (bij zelforganisaties, basisscholen en wijkgebouwen) is voor informele kinderopvang gezorgd, maar voor de opleidingen aan de grote opleidingsinstituten (zie hierboven het verhaal van Selma) bestaan dergelijke regelingen niet. De kosten van formele kinderopvang zijn voor de vrouwen in dit onderzoek te hoog.

Nog een belemmering die ik in de institutionele context situeer, is het ervaren gebrek aan stimulans voor vrouwen om ‘vooruit te komen’. Niet zelden wordt door bijvoorbeeld docenten van inburgeringscursussen uitgegaan van een traditioneel toekomstbeeld voor Marokkaanse vrouwen. Sommige vrouwen, zeker degenen die recent uit Marokko naar Nederland zijn gemigreerd, hebben latent aspiraties die niet

worden gestimuleerd. Een sleutelfiguur zei hierover:

‘Deze vrouwen zou je eigenlijk vanaf het moment dat ze in Nederland aankomen niet in inburgeringsklasjes moeten laten zitten, maar je zou aan ze moeten vragen wat ze eigenlijk willen hier in Nederland, naast kinderen krijgen. Als je zo hun aspiraties prikkelt, en ze laat weten dat er heel veel mogelijk is in ons land, denk ik dat ze ook veel beter zullen participeren en ook makkelijker Nederlands zullen leren, in plaats van in die klasjes. Er wordt vanuit de eigen omgeving ontmoedigd om te gaan werken vaak, maar ik denk dat de Nederlandse overheid dat ook doet. Er wordt nooit gevraagd: wat wil jij hier eens doen? Wel wordt er gezegd: goed, u bent hier nu en u moet Nederlands leren. Veel van hen weten niet eens dat je tot je 27ste gewoon recht op studiefinanciering hebt. Als je met al deze dingen pas begint als de vrouwen al jaren hier zijn, ben je te laat. Dat moet je echt meteen doen.’

Een vrouw van 29 jaar vertelde over haar aspiraties toen zij aankwam in Nederland, maar dat haar kinderen haar inmiddels belemmeren om nog te gaan leren of werken:

‘Toen ik hier eerst kwam, ik wou heel graag gaan studeren, maar nu, ik heb kinderen, nu kan het niet meer, nu is het te laat. Eerst had ik wel kunnen doen, en ik hoopte ook in Marokko, maar ja...’

Als op tijd voorlichting aan jonge, pas gehuwde Marokkaanse vrouwen zou worden gegeven over werk en opleiding in Nederland en zij zo zouden worden gestimuleerd, zouden wellicht meer van hen een opleiding volgen en werken. Zie hier het vervolg op het verhaal van Selma hierboven:

‘Ik kreeg al heel snel een kind. Al in de derde maand hier werd ik zwanger. Dom hè? Van mij? Ik dacht: Ik wil kinderen, ik wil nu kinderen krijgen. Ik wist ook niets toen, hoor. Toen ben ik met mijn man naar de huisarts

gegaan. De dokter zegt: waarom wil jij al kinderen, jij bent nog zo jong, jij moet toch eerst naar school gaan en werken en eerst hier wennen, niet meteen kinderen krijgen, toch? Ik heb van haar toen een recept gekregen voor de pil. Ik heb het ook echt opgehaald, bij de apotheek, maar thuis moest ik de bijsluiter lezen en ik deed daar lang over en toen ineens werd ik 's ochtends miselijk wakker. Ik ging weer naar de dokter, en die heeft urine gemeten en toen was ik toch zwanger! Toen heb ik gedacht: nou ja, dit is ook goed zo. Maar nu vind ik het wel dom, ja. Ik was liever naar school gegaan, niet alleen voor taal, maar ook echt voor opleiding. Als ik dat eerst had gedaan, had ik nu beter betaald kunnen werken, maar ja... Toen ik hier kwam dacht ik alleen school voor taal te doen.'

Een belangrijke belemmering ligt ook in de wensen van de echtgenoten en familieleden van de vrouwen (zie ook bijvoorbeeld Dodson, 1998, 163). De gendernormen ten aanzien van het huwelijk en moederschap spelen een aanzienlijke rol. Hier bemerken we hoe traditionele etnisch of cultureel bepaalde normen ten aanzien van genderrollen in de migratiecontext blijven meespelen of worden geherinterpreteerd. Zo vinden veel echtgenoten van respondenten dat het goed is voor hun vrouw dat zij naar school gaat, maar willen niet dat zij verder gaat leren of gaat werken. In het groepsinterview:

Fatima: 'Eigenlijk mag het niet van mijn man. Hij zegt: ik ben man, ik ben verantwoordelijk voor jou, jij gaat niet werken. Iedere keer als ik erover begin, zegt hij: nee, nee, nee, nee, jij blijft niet werken.'

Naima: 'Mijn man zegt: "Wat wil jij nu nog? Jij kan toch niets meer beginnen hier, jij kan niets".'

Fatima: 'Ja, zegt mijn man ook. Hij zegt ook: "Wat mis je? Je hebt toch alles, je hebt toch een goed leven?"'

Een toekomst voor de kinderen?

De meeste Marokkaanse vrouwen die ik heb ontmoet en met wie ik sprak, dachten niet na over hun eigen toekomst in termen van werk of opleiding.

Interviewer: 'Toen je nog klein was, droomde je toen over later, over werk? Over wat je zou worden?'

Rachma: 'Ik nooit denken over werk.'

Hasna: 'Alleen thuis, huisvrouw. Alleen schoonmaak, ik nooit werk.'

Aisha: 'Ik ook, ik ben niet naar school gegaan. Is geen werk zonder school, hè? Daarom thuisblijven.'

Dit fragment uit het groepsinterview is kenmerkend. Vragende gezichten keken mij aan als ik aan deze vrouwen vroeg wat zij vroeger wilden worden en wat ze nu in hun toekomst willen. Enkele vrouwen die ik sprak, droomden vroeger wel van werk of van hun toekomst, maar de meesten niet. Dit komt overeen met bevindingen in literatuur over armoede en gemarginaliseerde groepen. Zo vond MacLeod (1998) dat jongeren in de stedelijke context in de Verenigde Staten hun ervaringen en verwachtingen bijstelden aan de structurele ongelijkheid. De klassenpositie van de Marokkaanse vrouwen is in dit verband dan ook zeer relevant. De vrouwen passen hun verwachting aan aan de structuur en de geslotenheid van de Nederlandse samenleving, evenals aan de context waarin zij opgroeiden in Marokko, die zeer ongelijke kansen bood voor mannen en vrouwen. In plaats van verwachtingen op het gebied van onderwijs of werk, keken de vrouwen vroeger vooral uit naar een lieve man en lieve kinderen, omdat dit een reëler toekomst-

perspectief was. Ook nu zien veel van deze vrouwen geen werk meer voor henzelf in de toekomst. Het antwoord op deze vraag was vaak, ondanks de relatief jonge leeftijd van de meeste vrouwen (25-45 jaar): 'Nee, kan niet meer, wij zijn te oud!'

Tijdens mijn veldwerk werd al gauw duidelijk dat – naast alle hiervoor genoemde belemmeringen – de belangrijkste reden waarom Marokkaanse vrouwen relatief weinig sociaal stijgen (in de dominante definitie) is dat zij voor henzelf niet de *verwachting* van sociale mobiliteit hebben. Naast alternatieve definities van sociale mobiliteit, beïnvloeden verwachtingen de werkelijk behaalde sociale positie (O'Connor, 2000). Hogere verwachtingen zijn op zichzelf geen vorm van sociale mobiliteit, maar kunnen wel voorspellend zijn en laten een belangrijke belemmering zien.

De verwachting van sociale mobiliteit ligt bij de eerste generatie Marokkaanse vrouwen dan ook vooral in de verwachting voor de kinderen. Hierboven heb ik verwachtingen gedefinieerd als ideeën over mobiliteit in de toekomst die gegrond zijn in de sociale context (vergelijk Mickelson, 1990). De definities van sociale mobiliteit van Marokkaanse vrouwen komen, zoals hierboven aangegeven, voor een deel overeen met dominante definities, al zijn er ook een aantal aanvullingen mogelijk. Maar de verwachting voor henzelf komt niet overeen met de dominante definitie. Deze vrouwen zien voor henzelf, met hun beperkt opleidingsniveau, hun drukke leven en hun positie als vrouw en moeder geen mogelijkheid voor zichzelf om vooruit te komen en sociaal mobiel te zijn. Hun ideeën over mobiliteit zijn gegrond in hun sociale context van moederschap, gendernoties en een laag opleidingsniveau. Maar voor hun kinderen zien zij wel degelijk een dergelijke toekomst:

Illustratie: Inez de Coo (www.inezdecoo.nl), aquarel 2007. Tevens omslag van het boek van Marguerite van Den Berg.

'Thuis heb ik genoeg werk, ik kan niet meer ergens gaan werken voor geld. Maar mijn dochters werken wel en hebben ook kinderen, ik ben al oma, maar mijn dochters zijn wel naar school geweest en doen het wel.'

De verwachtingen ten aanzien van mobiliteit van de kinderen zijn hoog gespannen (vergelijk Buitelaar, 2005). Dochters en zonen worden stevig gestimuleerd. De vrouwen klaagden veel over kinderen die niet wilden leren en betoogden gepassioneerd hoe belangrijk diploma's zijn:

'Mijn zoon is heel slim, echt waar, hij is de slimste van mijn drie kinderen, maar hij wil niet leren. Ik vind dat zo zo zonde! Als je dom bent, geeft het niet, ga dan maar werken...! Maar als je slim bent! Dat kan toch niet? Hij luistert niet naar mij. Ik vind het niet goed wat hij doet nu, maar wat kan ik doen....?'

Buitelaar (2005) betoogt dat in Marokkaanse kringen een aantal decennia geleden, ook in Nederland, veel minder belang werd gehecht aan onderwijs, zeker voor meisjes. 'De toenmalige "huishoudschool" bood in de ogen van veel ouders een kans om de meerwaarde van hun dochters op de huwelijksmarkt ten opzichte van thuisblijvers te verhogen' (p. 138). Marokkaanse moeders onderschrijven het belang van on-

derwijs en werk voor hun dochters nu zonder uitzondering. Dit is opvallend, omdat de definitie van een goede toekomst voor kinderen zo nadrukkelijk in de sfeer van het onderwijs wordt gelegd. De vrouwen zijn er sterk van overtuigd dat in de Nederlandse context een toekomst voor hun kinderen afhankelijk is van behaalde diploma's. De reden voor deze overtuiging ligt vooral in hun eigen leefsituatie. Hun klassenpositie en hun beperkte bewegingsvrijheid vanwege gendernormen gunnen ze hun dochters niet. Een vrouw (die zelf jong trouwde, kinderen kreeg en niet naar school mocht van haar man) vertelt:

'Nee, mijn dochter moet studeren van mij! Mag nog niet trouwen. Ik wil niet dat zij hetzelfde leeft als ik. Nee, zij moet werken ook!' Symbolisch in de narratieven van de vrouwen hierover is leeftijd. De vrouwen stellen dat zij sneller oud zijn geworden, omdat ze vroeg kinderen kregen en niet hebben gewerkt voor geld. Sommige vrouwen adviseerden mij verschillende malen vooral te wachten met trouwen en kinderen krijgen en te blijven werken:

'Is beter voor jou als je blijft werken. Werken is goed, voor vrouwen ook. Anders word je snel oud, net als wij. Nog geen kinderen krijgen, hoor!'

Een belangrijke vraag in de interviews was een toekomstvraag. Ik vroeg de vrouwen wat zij verwachtten en wat zij wensen over vijf jaar. Hoe ziet hun leven er dan uit? Conform bovenstaande conclusie dat de vrouwen sociale mobiliteit vooral definiëren in relatie tot hun kinderen, noemden veel vrouwen meteen de gewenste toekomst voor hun kinderen en daarna pas, na doorvragen, voor henzelf. De eigen ambitie ligt dan vooral op het gebied van de taalbeheersing en wordt stevig gegrond in de context van moederschap en zorgtaken:

'Over vijf jaar hoop ik dat mijn zoon profvoetballer is. Ik hoop ook dat mijn dochters goed studeren. Over vijf jaar wil ik nog meer Nederlands leren. Ik wil alleen naar school als die dichtbij is. Is goed want kinderen zijn ook dichtbij en ik moet eten maken en zorgen voor mijn kinderen. Ik kan niet ver weg naar school.'

Een andere vrouw:

'Over vijf jaar hoop ik dat mijn kinderen zijn goed. Ik hoop dat het goed gaat op school met de kinderen en dat ze geen ruzie hebben buiten. Dat hoop ik. En ik wil goed Nederlands praten. Echt goed leren praten. Dat hoop ik over vijf jaar.'

Maar ook sprak ik enkele vrouwen met veel ambitie, op zoek naar manieren om hun aspiraties te onderhandelen met hun omgeving. Het is niet toevallig dat deze vrouwen nu juist in Marokko ook een basisschool en middelbare schoolopleiding gevolgd hebben. Maar ook deze vrouwen gronden voortdurend hun ambities in de sociale context:

‘Over vijf jaar ben ik verder gegaan met school. Ik zou wel echt willen werken, een echte baan, niet alleen vrijwilligerswerk. Op de school waar ik nu ook vrijwilligerswerk doe. Maar echt juffrouw worden, wil mijn man denk ik niet, maar anders vindt hij het wel goed. Ik wil verder gaan met leren. Mijn dochters blijven denk ik wel werken, ook als ze kinderen hebben, denk ik. Ik wil dat wel.’

De moeders hechten dus veel belang aan opleiding en werk, ook voor hun dochters, maar hebben vaak sterk het gevoel er alleen voor te staan (vergelijk Bouhalhoul & De Jong, 2000, p. 35 en verder). De hoge verwachtingen willen de vrouwen waarmaken, maar met hulp van bijvoorbeeld de scholen van hun kinderen. De vrouwen die ik sprak weten niet altijd hoe zij zelf hun kinderen vooruit kunnen laten komen en hebben anderen nodig om deze ambities waar te maken. Ze voelen zich vaak machteloos in het proces omdat ze de kennis en de contacten niet hebben om hun kinderen echt te ondersteunen bij hun (onderwijs) loopbaan.

‘Mijn zoon gaat naar speciaal onderwijs, maar echt slim, echt waar, thuis alles goed, begrijpt alles, maar op school meer, eh, ja, eh, niet goed.... Maar thuis echt waar hij leest bibliotheekboeken en alles.’

Slotbeschouwing

De Marokkaanse vrouwen die deelnamen aan het onderzoek onderschrijven veel dominante definities van sociale mobiliteit.

Ze positioneren zich en hun klassenpositie duidelijk ten opzichte van hogere klassen en zien ‘vooruitkomen’ als het ontkomen daaraan. Deze vrouwen zijn in de dominante definities weinig sociaal mobiel. Voor hen is werk of opleiding te veel gevraagd. Ze willen graag taalonderwijs genieten, een goed huis vinden, meer zelfredzaam worden en Arabisch leren. Dit zijn belangrijke vormen van mobiliteit op zich, maar diploma’s halen en betaald werk vinden (de dominante definitie van mobiliteit) is voor deze vrouwen niet bereikbaar. Een gebrek aan opleiding, kennis en allerlei belemmeringen in de sociale context zijn hier debet aan.

Precies omdat ze sociale mobiliteit (volgens de dominante definitie) zo belangrijk vinden en hun eigen onvermogen op dat vlak constateren, zijn deze vrouwen vastberaden om hun dochters wel vooruit te laten komen in de Nederlandse samenleving. Van de ene generatie op de andere worden de verwachtingen en aspiraties spectaculair bijgesteld, wat onder andere merkbaar is in de onderwijsprestaties van tweede en derde generatie Marokkaanse meisjes in Nederland en in hun grotere participatie in de arbeidsmarkt. Deze ‘intergeneratieve’ sociale mobiliteit (gemeten volgens de gangbare definities) is bijgevolg maar te begrijpen en te verklaren vanuit de ‘alternatieve’ sociale mobiliteit die kenmerkend is voor de eerste generatie.

De sociale mobiliteit van Marokkaanse vrouwen met een kwetsbare sociaal-economische positie kan niet alleen op basis van grootschalig onderzoek naar de opleidings- en arbeidspositie begrepen worden. Sociale mobiliteit is een van de centrale processen in de Nederlandse samenleving. Het is belangrijk te blijven zoeken naar alternatieve definities, verwachtingen en ervaringen van sociale mobiliteit. Klasse,

gender en etniciteit moeten daarin centrale begrippen zijn, maar het is ook belangrijk – zo blijkt – aandacht te hebben voor de historische dynamiek. De eerste generatie Marokkaanse vrouwen in Nederland is geen immobiele generatie, geen verloren generatie. Zij was en is volop in beweging.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op mijn boek *Dat is bij jullie toch ook zo? Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*, Amsterdam: Aksant. Ik dank de redactie van het Tijdschrift voor Genderstudies en de referenten voor waardevolle opmerkingen en correcties. Ook dank ik Willem Schinkel en Godfried Engbersen voor commentaar op eerdere versies van dit artikel. De verwerking van deze opmerkingen is voor rekening van de auteur.
2. De cijfers over het opleidingsniveau van autochtone vrouwen zijn niet volledig te vergelijken met die van Marokkaanse vrouwen omdat de eerste generatie van deze groepen niet opgroeide met de kansen die autochtone vrouwen een generatie terug wel kregen (Veenman, 1996).
3. Deze groepsnamen worden hier op dezelfde wijze gebruikt als in het onderzoek van het SCP en gegevens van het CBS. Dat wil zeggen dat iedereen met ten minste één ouder geboren in Marokko, Marokkaan genoemd wordt (SCP, 2006). De eerste generatie zijn Marokkanen die naar Nederland zijn gemigreerd. De tweede generatie Marokkanen is in Nederland geboren en opgegroeid.
4. Nederlandse vrouwen in het algemeen participeren voor 59% 12 uur of meer op de arbeidsmarkt (Portegijs, Hermans & Vinodh Alta, 2006, p. 69).
5. Deze betrokkenen, waaronder geïnterviewden en betrokkenen bij participerende observatie, zijn benaderd op verschillende manieren. Ik heb veel gebruik gemaakt van contacten in de wijk die ik opdeed met vrijwilligerswerk. Deze intensieve aanpak bleek nodig gezien de onderzoeksgroep. Het deelnemen aan activiteiten met deze vrouwen en bezoek aan hun huis en kennismaking met familie gaf me een zeldzame toegang tot de groep die notoir 'moeilijk bereikbaar' is

(Kemper, 1998; Blokland, 1998; Bouhalhoul & De Jong, 2000; Jonkers, 2003). Zie voor een uitgebreidere beschouwing hierover: Van den Berg, 2007.

6. Deze vrouwen namen niet tegelijkertijd deel aan deze lessen. In de loop van het half jaar heb ik echter 20 vrouwen meegemaakt in dit lesprogramma.

Literatuur

- Berg, M. van den (2007). *'Dat is bij jullie toch ook zo?' Gender, etniciteit en klasse in sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen in Rotterdam*. Amsterdam: Aksant.
- Blau, P.M. & O.D. Duncan (1967). *The American occupational structure*. New York: John Wiley and.
- Blokland, T. (1998). *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Bouw, C., A. Merens, K. Roukens & L. Sterckx (2003). *Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes*. Amsterdam: SISWO.
- Bouhalhoul, R. & M. de Jong (2000). *Vechten tegen de witte wind. Een speurtocht naar het dagelijks leven van vier Marokkaanse families in het Oude Noorden in Rotterdam*. Rotterdam: Bestuursdienst uitgave.
- Briggs, X. de S. (1998). Brown kids in white suburbs: Housing mobility and the many faces of social capital. *Housing policy debate*, 9, 1, 177-221.
- Buitelaar, M. (2005). 'Zij lieten hun toekomst achter om ons een betere toekomst te bieden': Autonomie en verbondenheid in de levensverhalen van vrouwen van Marokkaanse afkomst. In: J. Dohmen & F. De Lange (Ed.), *Moderne levens lopen niet vanzelf*. Utrecht: Humanistic University Press, pp. 135-152.
- Dodson, L. (1998). *Don't call us out of name. The untold lives of women and girls in poor America*. Boston: Beacon Press.
- Dominguez, S. & C. Watkins (2003). Creating networks for survival and mobility: Social capital among African-American and Latin-American low-income mothers. *Social problems*, 50, 1, 111-135.

- Engbersen, G. (2003). De armoede van sociaal kapitaal. *Economisch-statistische berichten, deelonderwerpen, sociologie*, 88, 4398, D12.
- Gijsberts, Merve & A. Merens (Eds.) (2004). *Emanipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: SCP.
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American journal of sociology*, 78, 6, 1360-80.
- Higginbotham, E. & L. Weber (1992). Moving up with kin and community: Upward social mobility for black and white women. *Gender and society*, 6, 3, 416-440.
- Hong Li, J. & J. Singelmann (1998). Gender differences in class mobility: A comparative study of the United States, Sweden, and West Germany. *Acta Sociologica*, 41, 4, 315-333.
- Jonkers, M. (2003). *Een miskende revolutie: het moederschap van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- Kemper, F. (1998). Gezocht: Marokkanen. Methodische problemen bij het werven en interviewen van allochtone respondenten. *Migrantenstudies*, 1, 1, 43-57.
- Keuzenkamp, S. & A. Merens (Eds.) (2006). *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: SCP.
- Komter, A. (2003). *Solidariteit en het offer*. Universiteit Utrecht: Oratie.
- Lawler, S. (1999). 'Getting Out and Getting Away', Women's narratives of social mobility. *Feminist review*, 63, 1, 3-24.
- MacLeod, J. (1995). *Ain't no making it. Aspirations and attainment in a low-income neighbourhood*. Boulder: Westview Press.
- Mickelson, R. A. (1990). The attitude-achievement paradox among black adolescents. *Sociology of education*, 63, 1, 44-61.
- NGR (Nederlandse Gezins Raad) (2005). *Allochtone gezinnen. Feiten en cijfers*. Den Haag.
- O'Connor, C. (2000). Dreamkeeping in the inner city: Diminishing the divide between aspirations and expectations. In L. Danziger (Ed.), *Coping with poverty: The social contexts of neighborhoods, work, and family in the African-American community*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 105-140.
- Payne, G. & P. Abbott (Ed.) (1990). *The social mobility of women. Beyond male mobility models*. Basingstoke: The Falmer Press.
- Pels, T. & M. de Gruyter (2004). Hoe vergaat het de nazaten van de 'gastarbeiders'? Ontwikkelingen onder Marokkanen in Nederland. *Sociologische gids*, 51, 1, 53-67.
- Portegijs, W., B. Hermans & V. Vinodh Lalta (2006). *Emancipatiemonitor*. Den Haag: SCP.
- SCP (2006). *Jaarrapport Integratie 2005*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Veenman, J. (Ed.). (1996). *Keren de kansen? De tweede-generatie allochtonen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.